

LINGUISTIC THOUGHT IN KHARKIV'S SPACE AS A
FACTOR FOR THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL
IDENTITY: SKOVORODA — POTEBNIA — SHEVELOV

Antonina Berezovenko^{1,2}

ЛІНГВІСТИЧНА ДУМКА У ПРОСТОРИ ХАРКОВА ЯК
ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ: СКОВОРОДА — ПОТЕБНЯ —
ШЕВЕЛЬОВ

Антоніна Березовенко

Abstract. The paper explores the development of linguistic thought in Kharkiv/Slobozhanshchyna. It takes into consideration the works of Hryhoriy Skovoroda, Olexander Potebnya and Yuriy Shevelov as a potential intellectual continuum that extends from the eighteenth to the twentieth century. Through the investigation of the linguistic ideas in the intellectual heritage of each one of these thinkers the article will also explore the correlation of these ideas with the development of the national consciousness of the Ukrainian people.

Methods. The proposed work uses content and discourse analysis of Skovoroda's, Potebnya's and Shevelyov's texts. It also uses a) the descriptive-historical method by studying the evolution of the linguistic thought in the Kharkiv/Slobozhanshchyna area through the analysis of the three scholars' system of views found in their texts and their related contextual environment; b) the method of systematizing and generalizing the specific features of linguistic consciousness and linguistic reflections of these thinkers.

Results. The concluded investigation revealed that the process of the development of linguistic thought in the Kharkiv /Slobozhanshchyna area appears to be a continuum that covers the XVIII, XIX and XX centuries. It shows that the content and the innovative nature of language-oriented views of the three thinkers can rightly be considered as a function of a relatively higher level of freedom as an essential characteristic of the cultural and historical landscape of Kharkiv and Slobozhanshchyna.

¹ National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"; Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine. berezovenko@gmail.com, <http://orcid.org/ORCID:0000-0002-8681-072X>

² Основні положення цієї статті були вперше представлені у доповіді «Linguistic Thought in Kharkiv's Urban Space» у 2016 році у Востоні на конгресі Асоціації славістичних, східноєвропейських та євразійських студій (ASEEES) *Kharkiv's Local and Global Conversations: Mythologies and Identities of a Borderland City*.

Along with the freedom of thought, anthropocentrism and humanism, a Ukrainocentrism and a general universality of thought should be singled out as cornerstones of the approaches of these thinkers. Taken as longevity, the language-oriented views of Skovoroda, Potebnya, and Shevelyov constitute a constant for Ukraine in the formation of self-awareness of its identity during the period of XVIII-XX centuries.

The trajectory of Ukraine's intellectual development, embodied in the creative efforts of these thinkers, marked the path of a growing formation of national self-awareness, which did ultimately led to the emancipation of Ukraine in the spiritual, cultural, and political spheres and its independence in 1991. The intellectual heritage of Skovoroda, Potebnya, and Shevelyov - valuable per se — has thus another dimension. It appears to be a part of the process of the formation of National consciousness and of the establishing of the identity of the Ukrainian sovereign nation.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, Oleksander Potebnya, Yuriy Shevelov, Kharkiv, intellectual heritage, linguistic thought, national consciousness, national identity

Анотація. У статті досліджується розвиток лінгвістичної думки у просторі Харкова/Слобожанщини. У ній розглядаються твори Григорія Сковороди, Олександра Потебні та Юрія Шевельова як інтелектуальна тяглість, що охоплює період XVIII-XX ст. Через дослідження мовноорієнтованих ідей інтелектуальної спадщини кожного з мислителів аналізується їхній взаємозв'язок з розвитком національної самосвідомості українського народу.

Методи. У пропонованій роботі використовуються методи контент-та дискурсивного аналізу текстів Сковороди, Потебні та Шевельов. Також використовуються а) описово-історичний метод дослідження еволюції лінгвістичної думки Харкова/Слобожанщини через вивчення системи поглядів на мову Сковороди, Потебні і Шевельова, представлених у їхніх авторських текстах та співвідносному контекстуальному оточенні; б) метод систематизації та узагальнення специфічних характеристик лінгвістичної свідомості і лінгвістичної рефлексії цих мислителів.

Результати. Р Дослідження показало, що процес розвитку лінгвістичної думки у просторі Харкова/Слобожанщини має континуальний характер і тягнеться через XVIII, XIX та XX ст. Встановлено, що зміст та інновативна природа мовноорієнтованих поглядів всіх трьох мислителів дозволяють обґрунтовано розглядати ці погляди як функцію відносно вищого рівня свободи, що була сутнісною характеристикою культурного та історичного ландшафту Харкова і Слобожанщини. Разом із свободою думки, антропоцентризмом і гуманізмом україноцентризмом та універсальністю думки виділяються як наріжні характеристики підходів цих мислителів. Взяті як тяглість, мовноорієнтовані погляди Сковороди, Потебні і Шевельова становлять константу оформлення самосвідомості та ідентичності України у період XVIII-XX ст.

Траєкторія інтелектуального розвитку України, втілена у творчих зусиллях цих мислителів, прокреслила шлях зростання національної самосвідомості українців, що зрештою спричинилося до духовної, культурної та політичної емансипації України та встановлення її незалежності у 1991 році. Відтак інтелектуальна спадщина Сковороди, Потебні і Шевельова — цінна сама по собі — має ще й інший вимір. Вона є складником процесу формування національної самосвідомості та становлення ідентичності України як суверенної нації.

Ключові слова: Сковорода, Потебня, Шевельов, Харків, інтелектуальна спадщина, мовна думка, національна самосвідомість, національна ідентичність

Вступ

Ідея дослідження певних інтелектуальних явищ в контексті їхньої просторової локалізації показала себе як плідна у різних пізнавальних полях — більше чи менше широких. У другій половині ХХ ст. здобули ширший розвиток ідеї соціальної топології, у межах яких пропонується розглядати соціальний простір (простір груп різної величини) як простір семантичний. Цей останній розуміти не тільки як *місце відношень смислів*, але й сил, спрямованих на трансформацію цих відношень [55, 7, 20]. Теоретичні засади розгляду взаємозв'язків інтелектуального поступу суспільства і матеріального континууму його екзистенції ще раніше запропонували Володимир Вернадський (вчення про ноосферу) і Лев Гумільов (теорія пасіонарності). На думку останнього такі феномени, як етнос (відповідно і його мова), формуються під впливом того, що автор називає «вміщувальним ландшафтом». Ці погляди з одного боку є суголосними традиційним уявленням про діалектне розшарування натуральних мов, а з іншого — знаходять свій розвиток у сучасних дослідженнях з соціолінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики чи етнолінгвосоціології. Важливо, що під цим кутом зору результативним може бути розгляд не тільки макросистем лінгво-/етно-/культурного характеру, але також і їхніх субсистем. Іншими словами, якщо говорити про обмін повідомленнями як про інтелектуальну взаємодію, що включає крім всього іншого й інтерпретацію передаваної інформації у синхронії та діячності, то справедливим видається і розгляд окремих його (обміну) фрагментів як самодостатніх об'єктів наукового пошуку. Саме таким простором інтелектуального обміну бачиться Харків та Слобожанщина¹. Ключова його ознака — його пограничний характер. Отже, Слобожанщина постає як погранична земля (*border land*), а Харків — як пограничне місто (*borderland city*).

Про Харків як про місто прийнято говорити з ХVII ст. Імпульсом для його формування стало піднесення «тієї могутньої хвилі, що підняла величезні маси народу України-Русі, привела їх у рух, вивела до вимірних обріїв степу, де, за маревом невизначеності, вони відчували усім єством солодку силу свободи» [23, с. 207]. Навіть у наступному ХVIII ст. Слобожанщина лишалася пограничною територією, де «влада адміністрації була ефемерною» [23, с. 155].

Первісно Харків був осередком розташування Слобідського харківського полку, що сформувався на території, яка називалася *Слобожанщина, Слобідська Україна*. Іншими словами, семантична ознака «свобода» закарбована у самій топоніміці Харкова і Харківщини. Рівень несвободи відносно інших українських земель був тут відчутно менший.² Внаслідок

¹Особливості культурного ландшафту Слобідської України та характерні риси місцеві ідентичності докладно досліджує Леонід Ушкалов у статті «Національні світи Слобідської літератури» [37].

²В контексті визначення рівня свободи/несвободи варто звернутися до характеристики політичного клімату Харкова після Валувського циркуляра 1863 року. Вона належить флігель-ад'ютанту полковнику Н. В. Мезенцову, відрадженому III відділенням царського уряду до Харкова та «в южные губернии по случаю развивавшейся там малороссийской пропаганды» [16, с. 126]. Подібно до Києва цей чиновник оцінював Харків як потенційний центр розвитку «політичної сепарації» через те, що обидва міста були університетськими. Водночас, як зазначає Міллер, певне утруднення для розвитку

цього сформувався унікальний культурний ландшафт Слобожанщини. Визначальними для нього стали два явища: 1) змішування («метисація» за Гумільовим) — не тільки етнічна, але й інтелектуальна; 2) відчутно вищий ступінь свободи, ніж той, що існував на суміжних територіях.

До культурно цінних феноменів, інтелектуальних течій, які сформувалися у цьому просторі, належить і **лінгвістична думка**, особливо яскраво втілена у творчості Григорія Сковороди (1722–1794), Олександра Потебні (1835–1891) і Юрія Шевельова (1908–2002). Цими іменами, безумовно, не вичерпується перелік визначних гуманітаріїв, що працювали у Харкові та на Слобожанщині. Але саме цих трьох мислителів можна назвати емблематичними постатями для часу, в якому вони жили і творили, чий інтелектуальний пошук у мовній царині утворює свого роду пізнавально-світоглядну вертикаль, яка тягнеться через вісімнадцяте, дев'ятнадцяте та двадцяте століття, остання декада якого ознаменувалася набуттям українською мовою статусу державної мови суверенної країни.

Пропонована робота не передбачає детального розгляду з позицій геодетермінізму логіки подій, в результаті яких саме на Слобожанщині сформувалася ця плеяда мислителів. Водночас було б помилкою ігнорувати той факт, що саме зі Слобожанщиною асоціюється гуманітарний доробок Сковороди, Потебні і Шевельова, який породив потужні імпульси інтелектуального поступу не тільки Харкова — Слобожанщини — України, але, без перебільшення, став чинником формування глобального епістемологічного шару — з одного боку, а, з іншого, став інтелектуально-світоглядною віссю, довкола якої розгортався процес формування української національної ідентичності. З погляду сьогодення дослідження інтелектуальної спадщини та мовно-особистісних характеристик постатей цих мислителів видається винятково актуальним для глибшого розуміння динаміки формування української самосвідомості, її психолінгвістичної природи як значущого фактора оформлення української національної ідентичності.

Метою статті є дослідити погляди Сковороди, Потебні і Шевельова на феномен мови як цілісну інтелектуальну вертикаль, що стала стрижнем, довкола якого розгорталася мовно-рефлексивне засвоєння дійсності, формування лінгвосвідомості та вибудовування національної ідентичності українців. Виявити іманентні властивості мовноорієнтованих поглядів мислителів. Для досягнення поставленої мети у статті передбачено розв'язати такі завдання: 1) проаналізувати та узагальнити світоглядно-лінгвістичні погляди Сковороди, Потебні і Шевельова; 2) розглянути характерні особливості індивідуальної мовної свідомості мислителів; 3) виявити чинники формування національної ідентичності Сковороди, Потебні і Шевельова через їхню лінгвоавторerefлексію; 4) виділити сутнісні характеристики впливу доробку мислителів на формування української національної ідентичності.

українофільства у Харкові він вбачав у відсутності у Харкові «старинного малорусско-го казачества» [16, с. 127]. Для нас важливим є тут не констатація «відсутності» другій половині XIX століття у Харкові «старовинного козацтва», а те, що показник наявності/відсутності козацтва як такого був значущим індикатором рівня вільнолюбних настроїв. Важливо, що на Харківщині, яка первісно організовувалася як «територія свободи», ідеї «вольнодумства» пов'язувалися з архетипом козацтва і тими, хто їх сповідував, і тими, хто боровся проти їх розповсюдження.

Методи дослідження

У пропонованій роботі застосовуються *контент- та дискурс-аналіз* текстів Сковороди, Потебні і Шевельова; *описово-історичний метод* дослідження еволюції лінгвістичної думки Харкова (Харківщини) через аналіз системи поглядів на мову Сковороди, Потебні і Шевельова, виявлених у авторських текстах та співвідносному контекстуальному оточенні; метод систематизації та узагальнення специфічних рис лінгвосвідомості та лінгворефлексії зазначених мислителів.

Результати дослідження

Слобожанщина, як зазначалося, зазнала кріпаччини помітно меншою мірою, ніж інші частини України. Суспільне розуміння правової рівності всіх індивідів було тут безсумнівно питомим явищем. Сковородинівські рядки «Кожному городу нрав і права, / Кожна маєт свой ум голова...» вповні можна сприймати як маніфест того слобожанського вільного духу, який так цінував Сковорода, і який так його вабив у інших. Тому цей мислитель, для кого Свобода з великої літери була найвищою цінністю, саме тут провів тридцять років свого життя у мандрах, на волі, вправляючи насправді «сродну» своїй натурі працю — у Слові виявляючи власне розуміння Бога, Слова, людей і світоустрою. Григорій Савич Сковорода — не тільки мандрівний філософ, але також — поет, перекладач, ритор, професор поезики, чий спосіб життя, мислення, мовну практику можна вважати реплікою і квінтесенцією Слобідської України та свободи як такої.

Сковорода був продовжувачем глибоко укоріненої мандрівної традиції України, спорідненої з європейським ваганством, носіями якої були «похожі» спудеї, мандрівні дяки, чумаки, кобзарі. Зрештою, і найшанованіший в українській свідомості образ українського козацтва, що уособлював Волю, також асоціювався з походом, з мандрами, відтак — з виходом поза рамці буденності, з можливістю легко долати просторові та інші екзистенційні обмеження, включаючи й лінгвістичні. Адже, як зауважує Мирослав Попович, у народній перцепції запорожець був спроможний, наприклад, «перекинутися вовком або кішкою, говорити дванадцятьма мовами» [23, с. 168] тощо.

Харків, Слобожанщина не були для Сковороди «малою батьківщиною». Проживання на Харківщині, що — хай як недосконало — відтворювала старовинний спосіб облаштування життя на кшталт козацького, було свідомим вибором філософа. За свідченням учня і друга Сковороди Михайла Ковалинського: «Он обыкновенно называл Малороссию матерью, потому, что родился там, а Украину теткою по жительству его в оной и по любви его к ней» [13, с. 132]. Думається, що і теплі почуття до Харківщини, і вибір її для свого проживання не в останню чергу були спричинені тим найвищим ступенем свободи буття, що його міг досягнути у ті часи українець-підданий Російської імперії.

Творчість Сковороди є найяскравішим і, мабуть, найбільш досліджуваним явищем у вітчизняній філософії. Так само і його мовна практика привертала і далі привертатимуть увагу дослідників різних галузей гума-

нітаристики в Україні і поза нею. Втім, коли йдеться про мовноорієнтовані погляди мислителя, то як такі вони практично не аналізувалися.

Лінгвістична думка Сковороди перебувала у річищі барокової моделі осмислення феноменології мови.¹ Вона виражена у його знаментитому постулаті про три світи: «Суть же три мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитаєт. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великій мыр. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокосм, сирѣчь — мырик, мирок, или человек. Вторый мыр символичный, сирѣчь біблія» [35 (Т.2), с. 137]. Як бачимо, тут *Біблія*, *Текст*, іншими словами — *Слово* — набирає якості рівнозначності з Богом. Тлумачачи світогляд Сковороди, Чижевський говорить, що для філософа «призначення людини в її *обоженню*. <...> Дійсна людина є тотожна Богу по своїй істоті...» [45, с. 72]. Отже, з одного боку, для Сковороди мова (текст) — це передусім Бог, Логос, його оприявлення. Про це він говорить у своїх текстах не раз: «сія богодышущая книга и сама стала богом» [33 (Т.2), с. 17], «христiанскій бог есть біблія» [33 (Т 2), с. 8; 35 (Т 2), с. 147]. Інколи він ширше витлумачує біблійні сентенції щодо сутності Слова: «слово бѣ к богу и бог бѣ слово», тогда понимай, что біблія, все свое фігурное слово, во виденіе *вѣчнаго* простирая, здѣлалася и сама богом. «И бог бѣ слово» — так, как на золотую монету вексель и сам стал золотом... Теперь уже не обиняясь скажу, что біблія есть и бог...» [35 (Т 2), с. 147]. З іншого боку, згідно з баченням Сковороди, мова водночас є і способом існування людського духу, духовності. Саме в слові поєднуються для нього *божественне* і *людське* начала.

Аналізуючи світоглядні позиції Сковороди, один із авторів фундаментальної колективної монографії «Нryhorij Savuč Skovoroda. An Anthropology of Critical Articles», виданої Канадським інститутом українських студій 1994 року, Петро Біланюк називає Сковороду неоплатоніком [51: 267]. Він підкреслює, що його світобачення є модифікацією дохристиянських поглядів Платона і ранньохристиянських поглядів Оригена (та Александрійської школи), які Сковорода застосував до пояснення християнської священної традиції та священних текстів. Тому для Сковороди, як і для ранньохристиянської філософії, Бог не тільки абсолют, трансцендентна, безкінечна і позачасова сутність, але він також — і безкінечний Логос [51, с. 266]. У діалозі «Наркісс» словами репліки Луки сказано саме це: «Знаю: Глагол же бога нашего пребывает вовѣки» [34 (Т 1), с. 182].

При розгляді теологічних позицій Сковороди, Біланюк зосереджує увагу на ієрархічності бачення філософом світового порядку речей. В контексті ж дослідження лінгвістичних поглядів мислителя не менш важливим здається наголосити крім всього іншого й на місці людини в цій ієрархії, саме на піднесенні людини до Божественного, до Логоса, на баченні людини як рівновеликої із ним:

«...истинный человек, предвѣчному своему отцу существом и силою равен, един во всѣх нас и во всяком цѣлий, его же царствию нѣсть конца» [34 (Т 1), с. 192].

¹Самозрозуміло йдеться про українське бароко, особливістю якого, як зазначає Попович, була, з одного боку, орієнтація на західні цінності, а з іншого — невіддільність від православної образності. У цій культурній парадигмі індивід хоча й мислив «релігійними категоріями», але «мислив вільно» [23, с. 88–89].

Антропоцентричність творчості Сковороди проявляється й у інших видах його творчості. Відомо, що в часи викладання у Переяславському Колегіємі він впроваджував у навчальний процес свій перший посібник «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной» [42, с. 178–179], застосовуючи виражено індивідуальний підхід до учнів. Кожен із них був для нього передусім унікальною особистістю, перш за все «средною» собі, *самоцінною людиною*. Про це свідчать і спогади його учня Ковалинського. Згідно з ними Сковорода вважав людину Господом во плоті, як це видно з риторичного питання/твердження Сковороди, яке цитує Ковалинський у своїх спогадах: «Кому подобень истинный человекъ, Господь сый во плоти?» [13, с. 128]. Досліджуючи онтологічний образ людини в творчості Сковороди, Євген Глива доходить висновку, що «Сковорода намагався збагнути людину та її суть, <...а не фізичну структуру, не фізіологію, не її фізичне оточення чи закони природи...> <...Для нього людина — це її серце, її почуття та розум...>, а фізичний світ, включно з фізичною структурою людини та фізіологічними функціями, є лише знаряддям, за допомогою якого людина себе об'являє» [9, с. 233].

Тексти творів Сковороди дозволяють припустити, що мова бачилася філософові як величава метафора буття людини, а світобудова — як упорядкований у саме *мовний спосіб* екзистенційний простір. Через це взаємозв'язки світу постають у нього як «*Алфавіт*», як «*Букварь* міра». Для Сковороди логосичність, тотальність (кафолічність) мови була суттю буття і свідомості.

Метафоричність, символізм, емблематичність текстів Сковороди як їхні характерні риси загальновідомі. Всі тексти філософа наскрізь барокові. У часи ренесансу і бароко «теорія» символізму не тільки набула значної ваги, але й дискутувалася у глибокій ретроспективі, будучи пов'язаною із античною та патристичною традиціями [52, с. 40–41]. Відповідно, Сковорода як представник барокової культури, можна сказати, «глибоко сповідував» символічне значення речей як прояв Божественного в суцюзі. Недарма у додатку до свого твору «*Алфавіт альбо Букварь міра*» він залишив серію малюнків-символів своїх улюблених етичних ідей з досить розлогими тлумаченнями їхнього значення, на що особливу увагу звернув Д. Чижевський [52, с. 43]. Спираючись на висловлювання самого Сковороди, він пише, що система символів філософа, не розрізняючи античне і християнське бачення світу, виступає як єдина *ієрогліфічна система* (hieroglyphica, emblemata), що репрезентує «невидиму правду божу» [45, с. 48]. Примітно, наскільки візія мови найяскравішого представника козацького бароко Сковороди є суголосною одному з визначень мови, що його висловив приблизно в той же час представник західноєвропейського романтизму видатний німецький лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт: «Мови — це *ієрогліфи*, в яких людина відображає світ та своє уявлення про нього...» [11, с. 349].

Видається обґрунтованим стверджувати, що «*лінгвістичність*» світогляду Сковороди є значно суттєвішою рисою його творчості, ніж це прийнято вважати. Думки про мову у мислителя численні і знайти їх можна у багатьох його творах. Часто вони представлені як метафоричні висловлювання про феноменальну природу і значення мови, сформульовані у душі барокової образності. Такими є, наприклад, міркування, вкладені

в уста героїв діалога «Наркісс або пізнай себе»: «Язык — это поток и бездна», «Язык все тело обращает и всему голова есть», «за сим вождем все человеческое сердце идти» [34 (Т1), с. 183]. Подібно можна трактувати і репліку Друга із того ж діалога: «Речь каково-либо есть не иное что есть, как река, а язык источником ея» [34 (Т1), с. 183]. Тут попри всю барокову пишність вербального оформлення думки Сквороди не можна не зауважити і ясного саме лінгвістичного бачення природи певних мовних явищ. Йдеться, наприклад, про *розрізнення*, що проводиться в останній сентенції між *мовленням* і *мовою* (*речь/язык*). Структура образного уявлення про мову як процес (*речь*) і мову як систему (*язык*) тут є цілком очевидною. Уведення у світову лінгвістику дихотомії *langue/parole* зазвичай пов'язують з іменем засновника структуралізму швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, чия діяльність відноситься до останньої чверті ХІХ століття (хоча не розроблена широко ця ідея присутня і у творчості Гумбольдта, і у творчості Потебні). Можна було б вважати, що поява такого розрізнення у тексті Сквороди випадковість, яка не стосується власне лінгвістики, оскільки, за словами Чижевського «у Сквороди поняття ніби жевріють тільки, дремають під покривом образів та символів» [45, с. 48]. Однак, навіть побіжний огляд інтелектуального досвіду Сквороди та аналіз культурного контексту його творчості говорить про цілком оформлене розуміння мислителем природи лінгвістичних явищ, суголосне науковим поглядам свого часу, коли надбання гуманітарного розвитку Європи ХVІІ ст. (яке увійшло в історію як «вік геніїв») стали уже частиною європейської епістеми у ХVІІІ ст., коли жив Скворода.

Ідеї європейського просвітництва легко резонували в українських освітньо-наукових центрах, інтелектуальний клімат тодішньої України постає як близький до європейського. Відомо, що у ХVІІ-ХVІІІ ст. у Київській академії картезіанські ідеї викладалися за підручником радикального послідовника Рене Декарта професора Сорбонни Пурхощія, а ідеї Ляйбніца вивчалися за творами популяризатора цих ідей Вольфа та підручником представника вольфганської школи Баумайстера [36, с. 280]. Як добрий студент Київської академії, пізніше досвідчений викладач, як людина, що досить довго жила в Європі і цікавилася наукою, Скворода не міг не бути обізнаним з надбаннями європейської лінгвістичної науки свого часу. Інколи — як у випадку з розрізненням *langue/parole* — він цей час випереджав.

За висновком Лідії Гнатюк, який поділяє Григорій Півторак, Скворода — один із найосвіченіших людей ХVІІІ [10, 21]. До того ж, як відомо, частину своїх творів автор виділив окремо і назвав «*Excerpta philologica*» та «*Філологічні випуски*», що ясно говорить про те, що ця наукова діянка була для мислителя актуальною. Тому його зауваження щодо природи мови, її ролі у житті суспільства з усіма підставами мають сприйматися як такі, що є частиною лінгвістичного осмислення світу і частиною становлення лінгвістичної думки в Україні взагалі і формування Харківської філологічної традиції зокрема.

Втім навіть Чижевський, кого з усіма підставами прийнято вважати «найтоншим знавцем творчості Сквороди», не бачав у ній вираженої лінгвістичної грані. Він відносив початки філософії мови в Україні до другої половини ХІХ століття, беручи за вихідну точку розвитку цього пізна-

вального поля в Україні творчість Олександра Потебні, зазначаючи, що саме філософія мови була центром уваги ученого [45, с. 208]. Шерег статей згадуваної монографії «Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthropology of Critical Articles», що була присвячена Чижевському, вміщує його ж «Вступ до життя і думки Г. С.Сковороди» [52, с. 1–62]. У ньому узагальнено погляди ученого, викладені ним приблизно у п'ятдесяти творах його персональної «сковородіани», здійснюваної протягом близько півстоліття [38, с. 12]. Втім ані у Чижевського, ані у інших статтях цього багатогранного дослідження творчості мислителя читач також не знайде розгляду його інтелектуальної спадщини у площині розвитку лінгвістичної думки.

Отже, лінгвістичні, лінгвофілософські погляди Сковороди традиційно не виділялися як окрема складова частина його інтелектуального доробку або як чинник формування лінгвістичної думки України своєї доби чи пізніших часів. Це стосується і усталеного бачення його впливу на формування Харківської філологічної школи, який довго не трактували ширше за роль її «морального натхненника» [14, с. 172].

Щойно у XXI столітті з'являються нечисленні роботи, які розглядають творчий спадок Сковороди з лінгвофілософських позицій¹ та включають її до навчальної літератури як частину пізнавального поля філософії мови. Зокрема, 2009 року видається підручник Ф. І. Бацевича «Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень», де виокремлено параграф «Філософія мови в XVIII ст. Лінгвофілософська концепція Г.Сковороди» [3, с. 191–195].

Логічно постає питання: в чому причина такого стану речей? Для відповіді на нього варто звернутися до коментаря Марка Раєффа, відомого американського історика, професора Колумбійського університету США, щодо характеру творчості Сковороди. Він пише: *«Творчі особистості, які пливають за загальною течією, знаходять визнання і можуть також мати вплив на своїх сучасників. Однак тих, хто або чіпляється за скелю посеред потоку, або хто мчить попереду течії до наступного річкового вигину, відкидають як таких, що належать до минулого, або не розуміють за те, що вони висловлюються з перспективи, яка ще не була пережита. Долею такої творчої особистості є лишатися за життя у відносній безвісності, бути відомою лише небагатьом і дістати визнання лише пізніше, за зовсім змінених обставин.»* Навіть, будучи «зано-во відкритим», внесок такої особистості може значно відрізнятись від того, що нею задумувалося спочатку. Саме такою була доля українського філософа та письменника Григорія Сковороди...» [56, с. xi].

¹ Див., наприклад, роботи: Гнатюк Л. 2010. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції [10], в якій частиною дослідження є аналіз мовно-філософських поглядів Сковороди; Дем'яненко С. 2009. Лінгвофілософські та психолінгвістичні аспекти слова у спадщині Г. С. Сковороди . — С. 27–33; Ішук С. 2008. Філософія мови Григорія Сковороди: обриси проблеми. В.: Філософська спадщина Григорія Сковороди в контексті XXI ст.: Матеріали наукової конференції (м. Київ, 10 грудня 2008 року). Ред. Л. Г. Дротянко. Київ: НАУ. — С. 18–10; Лонська Л. І. 2013. Морально-етичні поняття у трактуванні Григорія Сковороди: філософський і лінгвістичний аспекти. В.: Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство . 1 (1). — С. 97–101. Проскурін І. 2018. Лінгвофілософія Григорія Сковороди. В: Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології. 7 — С. 39–44.

Можна лише додати, що доля лінгвофілософської спадщини Сквороди якнайяскравіше ілюструє справедливість цього коментаря.

Повинен був відбутися «лінгвістичний поворот» ХХ століття, щоб могли резонувати ідеї Ноама Хомського, викладені ним у книзі «Картезіанська лінгвістика» [44], де основоположник сучасної генеративістики узагальнив «капітал ідей» картезіанської лінгвістики і побудованої на її основі теорії мислення, де показано, що багато чого із того, що опинилося на першому плані у сучасних лінгвістів, було передбачене і навіть експліцитно сформульоване у більш ранніх і значною мірою призабутих на сьогоднішній час дослідженнях [44, с. 143].¹

Отже, до цього «капіталу ідей», релевантних для розвитку лінгвістичної думки, як нам здається, належать і – хай своєрідно, у дусі бароко – сформульовані мовноорієнтовані ідеї Сквороди, які ідуть поза рамці традиційних для його часу розробок у царині риторики, герменевтики, гомілетики тощо.

З позицій сьогоденного знання спостерігачеві легко побачити континуальність пошуку «істини вживання слів», що міститься у 14–15 розділах «Логіки» Пор-Рояля, на що звертає увагу Хомський з погляду своїх розробок з генеративної граматики у ХХ ст. [44, с. 82] і наближенням до сутності «істинного» порядку речей у Сквороди, яке відбувається для мислителя через осягнення «справжнього», «істинного» тексту. (Недарма він ніколи не розлучається зі своєю Біблією, написаною івритом, мовою оригіналу, тобто — *справжньою, істинною* мовою). Вся філософія Сквороди сперта на Слово, його тлумачення і проникнення через Слово у суть речей: «А біблія есть символичный мыр, затѣм что в ней собранныя небесных, земных и преисподних тварей фигуры, дабы они были монументами, ведущими мысль нашу в понятие вѣчныхъ природы, утаенныя в тлѣнной так, как рисунок в красках своих» [35 (Т 2), с. 136]. Через Біблію = Логос = Мову він тлумачить світ, віднаходячи його логосичну природу та оприявнюючи її у власних текстах, що постають, знову ж таки, як подальше розгортання тотального Логоса. У Сквороди для розуміння світоустрою осягнення природи *слова/мови* є безумовною вихідною точкою. Сьогодні цей пошук «істинних значень» сприймається як особливо суголосний ідеям генеративної семантики, запропонованим тією галуззю генеративістики, що започаткував і розвинув учень Хомського Джорж Лакофф у 70-х роках ХХ століття [54].

Зважаючи на сказане, вплив Сквороди на розвиток лінгвістичної думки України бачиться більшим, ніж роль «морального натхненника» філологічної школи Харкова.

Світогляд Сквороди — це амальгама просвітництва і барокового світосприйняття вихованця Київської академії. Саме на Сквороді сходяться впливи просвітницької і барокової течій, утворюючи унікальний феномен мандрівного філософа-викладача, який, будучи глибоко зануреним у культурний субстрат козацького бароко, використовуючи його інструментарій, втілював своєю практикою ідеали Просвітництва.

¹На слов'янському ґрунті подібну «ревізію» зробленого попередниками здійснив у другій половині ХІХ століття і Потебня, коли аналізував сформовані раніше погляди щодо феноменальної природи мови у розділі «Намеренное изобретение и Божественное создание языка» у своїй знаменитій книзі «Мысль и язык» [27, с. 17–200].

Сковорода був справжнім носієм просвітницьких ідей, але втілював їх через близький його серцю інструментарій бароко (кордоцентризм не поміщався б у парадигму просвітницького раціоналізму...). До того ж в Україні бароко було «козацьким», «своїм», питомим. Лишатися у межах цього дискурсу значило рухатися не манівцями неукорінених в Україні парадигм (адже 2-га половина XVIII ст. була позначена згортанням питомої української освіти), а кидати зерна просвіти у добре підготовану попереднім розвитком козацького бароко культурно-естетичний ґрунт України.

Попри те, що Сковорода за життя ніколи не публікувався і за словами Юрія Шевельова писав «менш ніж для небагатьох», цей мислитель самим способом свого життя робив свої ідеї цінними і цікавими для широкої аудиторії, незалежно від того, в якій мірі повноти ці ідеї були їй зрозумілими.

Відомо, що сам Сковорода відкидав докори на свою адресу у безперспективності цієї діяльності як «носіння свічки перед сліпими» чи «промовляння до глухих». Його переказувана в поколіннях фраза: «вони знають своє, а я — своє і роблю своє, як знаю» говорить не тільки про заперечення закидів, але підкреслює глибоке розуміння Сковородою своєї просвітницької місії. Вона показує також, що філософ свідомо спрямовував свою діяльність на безпосереднє насичення народної свідомості скарбами свого інтелекту, розумінням цінності Своєї Волі, Вільного Слова, а також вірою у цінність самоосягнення народу через Своє Власне Вільне Слово.

Демонстративне нехтування Сковородою більш облаштованим життям, що йому пропонувалося тодішньою російською владою, на користь «життя в народі» може прочитуватися як цілком виражене протистояння ціннісним орієнтирам імперського режиму епохи Катерини II, що приніс руйнацію українського національного життя через руйнацію козацького устрою, української освіти, утиски українського слова тощо. Сковорода не був революціонером, але, поєднуючи свій інтелект з «життям у народі», він у цей спосіб впливав на процес, який Юрій Шевельов двісті років потому назве «таїною формування народу».

У спогадах Ковалинського Сковороду названо «мандрівним університетом і академією», до кого прагнули «всі тодішні живі уми і серця». Саме «життя і усне слово Сковороди», як вважає Ковалинський, були визначальними для заснування Харківського університету десять років по смерті Сковороди, коли було зібрано безпрецедентну суму для цього проекту тодішньою слобідсько-українською поміщицькою спільнотою [13, с. 111–112].

Сковорода говорив з сучасниками про різне, різними мовами¹ і говорив з позиції цілком вільного у своїх судженнях і діях індивіда. Його мультилінгвальна мовна практика, латиномовні епістолярії, вільне сполучення у його авторських текстах компонентів церковнослов'янської, старої української, російської, німецької, польської та класичних мов презентувало не тільки знання, але — і чи найголовніше — *свободу* як таку, свободу думки і свободу способів її формулювання.

¹Згідно з Ушкаловим тексти Сковороди за мовно-жанровою належністю розподіляються так: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Латиною створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. Грецькою — один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм [39, с. 14].

Важливим, однак, є і те, що при цьому українська була і завжди лишалася для нього — за його ж словами — рідною «коханою мовою». Про мовну практику Сковороди Ковалинський написав: «Как он писал для своей стороны, той употребляль иногда малороссійскія наречія и правописаніе, употребляемое в малороссійскомъ: он любил всегда природный языкъ свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранномъ...» [13, с. 149]. Те, що для Сковороди російська була іноземною видно з того, що Ковалинський включає її до переліку чужих мов, якими володів філософ, поруч з німецькою і латиною [13, с. 149].

Завершення творчого шляху Сковороди за словами Чижевського збіглося у часі із виснаженням енергії козацького бароко, яке «догоріло наприкінці XVIII ст. разом із життям Сковороди». І саме в цей час, 1795 року побачила світ книга «Мова і мислення», в якій узагальнено і викладено основоположні для лінгвістичної думки XIX–XX століть ідеї Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835). Ця та інші роботи німецького філолога стали, мабуть, винятково потужним фактором розвитку лінгвістичного пошуку всього європейського ареалу у XIX столітті, в тому числі й України. Глибокий вплив роботи Гумбольдта справили і на найяскравішого представника Харківської філологічної школи XIX століття — Олександра Потебні.

Примітно, що саме роздуми Потебні про співвідношення слова і образу у «*Мысль и язык*» (1-е вид. 1862) та «Из лекций по теории словесности» (1-е вид. 1905) американський лінгвіст Борис Гаспаров оцінив як найцікавіше продовження гумбольдтіанського підходу до мови у другій половині XX століття [8, с. 21]. Гумбольдтіанцем себе вважав і сам Потебня: «Мене найбільше цікавлять питання мовознавства, зрозумілі в гумбольдтівському сенсі: «поезія та проза» (поетичне й наукове мислення) «суть явища мови» [27, с. 13]. Відправною для Потебні була ідея Гумбольдта про мову як діяльність *духу народу, енергею*: «Мова — це об'єднана духовна енергія народу, яка дивним чином відображена у звуках...» [11, с. 349]. Як і німецький філолог, Потебня також бачив мову не як відображення думки, а як засіб її творення («*орган мысли*»); вважав мову феноменом, який не тільки породжується народом, але який також формує цей народ, формує його свідомість. Однак він заперечував сформованість мов, що обстоював Гумбольдт (згідно з його розумінням мови розвиваються і, розвинувшись, або залишаються в ужитку, або відмирають). У своєму найвідомішому творі «*Мысль и язык*» Потебня формулює тезу про безупинне становлення мов [27, с. 54].

Але примітним є те, що у першій своїй публікації «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860) Потебня, досліджуючи взаємозв'язок «мова — мислення», звертається до тлумачення символів. Отже первісним напрямком дослідницьких зусиль Потебні стає те саме віднайдення **глибинних значень** поетично-символічного континууму слов'янського фольклору, декодування символічних значень поетичного народного мислення, в якому ясно віддзеркалюється той самий **пошук «правдивих значень»** за символами Святого письма у Сковороди. Примітно, що якщо Чижевський тільки потенційно припускав вплив Сковороди на Потебню у його інтелектуальному пошуку, то згодом учені проводять «пряму паралель між структурою образу в Сковороди та структурою слова в Поте-

бні» — підкреслює Ушкалов, посилаючись на дослідження Олеся Білодіда і Сергія Кримського. І, хоча сам Ушкалов «не ризикує приєднатися» до цієї паралелі, однак його власний аналіз впливу Сковороди на Потебню, викладений у розлогій детальній статті «Сковорода і Потебня. Ловитва невловного птаха» [41] на нашу думку, обґрунтовано такий вплив доводити.

Потебня цілком оригінально першим застосував метод дослідження мовної матерії, в якому поєднав історичний і порівняльний підходи, наприклад, у своїй праці «Пояснення малоросійських та споріднених народних пісень» у двох томах (1883, 1889). У цій роботі представлено винятково багатий і розмаїтий матеріал з багатьох мов. Однак у центрі дослідження перебуває українська мова — попри всі репресії проти неї у ті часи. З цього можна зробити висновок і про ставлення Потебні до рідної мови, і про роль, яку вона відігравала у його науковій діяльності. Сам учений у відомому листі до Адольфа Патери говорить, що:

«Обстоятельствами моеї жизни условлено то, что при научных моих Занятиях исходною точкою моею, иногда замечною, иногда незаметною для других, был Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою» [24, с. 50].

Тому не можна не погодитися з думкою Ушкалова про те, що «са́ме українська мова є для Потебні ключем розуміння природи речей і самого себе, <...> що для Потебні українська мова була тим самим, чим була Біблія для Сковороди, — «символічним тайнообразним світом» [41].

Інтерес до українського фольклору Потебня зберіг протягом усього свого життя. Він активно збирав і всебічно досліджував його, порівнюючи з фольклором інших слов'янських народів. Завдяки обширним фольклорним дослідженням Потебні сформувалося поле слов'янської діалектології (включно з порівняльною) як самостійної дисципліни. У межах цього поля траєкторія розвитку української мови постала як феномен значно давнішого походження, ніж це визнавалося панівною позицією у імперському науковому дискурсі. Можна сказати, що у спрямуванні наукового пошуку Потебні полягав його спротив імперії (на що пізніше звертає увагу Шевельов). У всякому випадку, не можна не помітити, наскільки україноцентричність досліджень Потебні і їхній пафос відповідали прагненням національно-орієнтованої інтелігенції України. Це видно, зокрема, і з листування редактора часопису «Основи» Миколи Костомарова з Олександром Котляревським. «Необходимо написать большую, ученую, филологическую работу, где показать, что южнорусское наречие есть самобытный язык, а не неорганическая смесь русского с польским. Это необходимо, от этого зависит наше дело» [12, с. 70] — так окреслює напрям зусиль українських інтелектуалів член Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров.

Примітно, що на цьому безмежному полі високої науки Потебні бачимо і, здавалося б, розробку цілком утилітарного характеру — укладений ним «Буквар» для українських недільних шкіл [32]. Безумовно, створення

шкільного букваря цілком відповідає гумбольдтівському баченню шкільної освіти як інструменту інтелектуальної і моральної інтеграції у термінах Бурдье [5] і віддзеркалює просвітницький пафос XVIII століття. Однак, це також підкреслює, наскільки важливим для Потебні було все, що стосувалося української мови, українського народу, української національної ідентичності. Він не тільки теоретично осмислював ці проблеми, як, наприклад, це зроблено у його статті «Мова і народність» [30], але не сторонився і розробок прикладного характеру для шкільного вжитку, якими фундується раннє становлення національної самосвідомості індивіда.

Тема взаємозв'язків національного розвитку і мовного розвитку лишається у фокусі уваги Потебні протягом всього життя. Його погляди на ці питання були опубліковані у працях «О национализме», «Общий литературный язык и местные наречия», «Язык и народность» (1895)¹. Для розуміння постання, кристалізації національної самосвідомості, національної ідентичності — зокрема (а для Потебні, мабуть, — передусім) української — це зберігає значення й нині, не менше, ніж у часи національного пробудження Європи, романтизм якого так глибоко позначився і на виробленні інтелектуально-культурного ландшафту Харкова (перш за все — його університетського духу²), і на напрямках наукового пошуку Потебні.

Дуже важливо підкреслити, що погляди ученого на формування національної ідентичності, процеси формування народних (національних) мов, зокрема слов'янських, оцінки перспектив їхнього розвитку не несуть на собі ознак «умоглядних конструктів». Навпаки, вони сперті на ґрунтовні польові дослідження, як це зроблено у таких роботах, як-от: «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860); «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865); «Заметки о малорусском наречии» (1871); «Рец. на сб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (1880); «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (Т 1) 1883, (Т 2) 1889).

Занурення у етно-фольклорну стихію, де акумульовано віками накопичений досвід буття народу, закодований у реліктових жанрово-словесних формах, справді спричинялося пошуком Потебнею джерел національної самосвідомості, встановлення закономірностей її формування, прагненням оприятити ці зв'язки як надійний ґрунт для її подальшого розвитку. Але від того його лінгвістична думка, його бачення *ролі належності індивіда до мовного колективу, а, значить, — народу*, з яким він себе ідентифікує, не втрачає у вартості для не-української аудиторії.

Важливо наголосити, що у перцепції не-українців, аудиторії, сприйняття якої заздалегідь не забарвлене сентиментальним ставленням до України, не спрямоване на відшукування «національно значимих смислів», наукова цінність робіт Потебні дорівнює такій, що її спостерігаємо і у націо-

¹З приводу останньої Шевельов у своїй статті «Олександр Потебня і національне питання» пише, що хоча вона і була надрукована посмертно за фрагментами, але робота ця «набула великого розголосу, особливо на Україні». Сімович розвинув і поширив її думки у своїй праці «Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини» (1934), передрукованій у другому томі його «Українського мовознавства», (1984) [47, с. 9].

²Ушкалов зазначає, що за перші десять років існування Харківського університету із 47 професорів 18 були німці. З його діяльністю були пов'язані імена Фіхте, Гете та інших визначних європейських мислителів [37, с. 88].

нально-орієнтованої аудиторії. Це ще раз підкреслює наукову значимість, універсальність доробку ученого.

Потебня формулює ідею національної ідентичності окремого індивіда як джерела власного зростання останнього: «Человеку, для достижения неисчислимого множества целей, достаточно только чувствовать себя частью своего народа и пользоваться этим...» [29, с. 118]. Іншими словами, національна ідентичність бачилася Потебнею як запорука повноцінної реалізації індивіда, до якого б народу цей індивід не належав. При цьому сам народ сприймався мислителем як «великий історичний двигун» [29, с. 118].

Примітно, що Потебня ніколи не приховував власного «відчуття належності». Співвідносячи себе із своїми попередниками-харків'янами у полі славістичних студій, він іменував себе (хай жартома) саме у сімейній термінології — «онуком Срезневського». Він мав потребу розвинути почуття належності до чогось більшого, ніж власна творчість, тобто — до закоріненої у культурне середовище і народну пам'ять своєї, питомої традиції. Подібну нагальну потребу у встановленні тісного зв'язку, належності до культурного ґрунту, створеного попередніми поколіннями, ми бачимо і у Шевельова, який і відчуває, і висловлює, і, сказати б, плаче в собі глибоку шану і вдячність до своїх учителів і попередників у науці, про що йтиметься нижче.

Від початку своїх філологічних занять Потебня сполучає дослідження мовного матеріалу суто національного, фольклорного, з дослідженням глибинного зв'язку людської мови з мисленням, «начала человеческой речи» взагалі. У цих роботах універсального звучання він визнає себе послідовником Гумбольдта і Штейнталя.

Однак, у одній із своїх наріжних тез філософії мови¹ Потебня йде далі, висуваючи положення про безумовну, унікальну цінність кожної мови не тільки для народу, якого це стосується, але й для інших народів. Звідси випливає його твердження: «...набуток людства складається з суми (і взаємодії) всіх мов. Тому втрата будь-якої мови (а тим самим і її носія — народности) є непоправна шкода для всього людства» [44, с. 37] звучить винятково актуально. Вона є цілком суголосною самоосмисленню людства сьогодні, коли уявлення про національний розвиток з необхідністю накладаються на парадигму сучасних глобалізаційних процесів.

Універсальне звучання цих думок ученого вражає тим більше, чим яснішою постає «локальна» ідентичність Потебні. Вона жодним чином не була розмитотою. Адже найменших «гоголівських» розщеплень душі він не виявляв, як і бажання «приєднатися» до великоросійської імперської ідентичності. Натомість Потебня писав цілком недвозначно: «По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение 18 века получило права Российского дворянства» [24, с. 50]. Отже, для Потебні, як зазначалося, рідною мовою була українська. Такою він її вважав для себе. І не тому, що він не знав інших. Якраз навпаки. Закінчивши польську гімназію, він говорив польською, російською, німецькою, знав класичні мови, навчав-

¹Які стисло сформульовані і проаналізовані Шевельовим у згадуваній вище статті на пошану 125 річниці смерті Потебні [47, с. 37].

ся і реалізувався як учений у досить мультикультурному (як на той час) Харкові. Та попри це Потебня був цілком свідомий свого українства і був цілком йому відданий.

Україноцентричність наукової діяльності Потебні не зменшувала її виняткової багатогранності, зумовленої свободою його творчої думки. Для нього свобода — це абсолютно цінний феномен. Та її особливу значущість він вбачав для творчої особистості (художника), вважаючи, що це — найнеобхідніша умова для самовиявлення. Свободу і знання учений розумів як взаємозумовлені величини. Брак свободи був для нього породженням браку знання. Саме у *знанні і свободі* Потебня бачив ключ до розгортання правдивого творчого (художницького) процесу. У своїй роботі «Из записок по теории словесности» він пише, що: «...без *освіти*, без *свободи* (курсив наш — А. Б.) в найширшому смислі — по відношенню до себе самого, до своїх упереджених ідей і систем, навіть до свого народу, до своєї історії — немислимий істинний художник; без цього повітря дихати неможливо» [27, с. 44–45].

Мабуть тому ця шана до спертого на знання, *справжнього, правдивого Слова* (достеменно така сама, що її ми бачимо і у Сковороди) визначила глибину, об'єктивність і, зрештою, універсальність наукової діяльності Потебні. Цими характеристиками, і, особливо, різнобічністю його досліджень зумовлено те, що до них зверталось і високо їх оцінювало багато визначних науковців і митців, які належали до дуже різних наукових сфер і культурних традицій. Не дивно, що і особливий інтерес ці автори відкривають для себе у різних аспектах його творчості. Борису Гаспарову найцікавішим видається співвідношення слова і образу у «Мысль и язык» та «Из лекций по теории словесности» [8, с. 21]. Найбільший інтерес для Юрія Шевельова становила (за його словами — вузька) тема: «мова та її зв'язок з мовним середовищем» [47, с. 8]. Психолінгвістичний напрямок наукового пошуку ученого надихнув Івана Фізера на написання книги «Психолінгвістична теорія Олександра Потебні: Метакритичне дослідження» [53]. Як найважливіші для себе Іван Франко виділяв дослідження поезики Потебнею [43, с. 45–119]. Для Дмитра Чижевського найпривабливішою іпостассю доробку Потебні була філософія мови, що «зачіпає багато питань теорії думання і теорії пізнання» [45, с. 209]. Як теоретичний фундамент культурних напрямів символізму і формалізму про роботи Потебні пише Андрей Белий у «Мысль и язык. (Философия языка А. А. Потебни)» [4, с. 240–258]. Цей перелік граней доробку Потебні, що живили інтелектуальний пошук багатьох творчих особистостей, можна було б продовжувати.

Мовознавчих тем, яких би не розробляв Потебня, було мало. «Сфера його зацікавленень охоплювала слов'ян, балтійців, індоєвропейців і взагалі все людство» — пише про ученого Шевельов [47, с. 15]. Він підніс своїми працями на незрівнянно вищий рівень теоретичність мовознавчої думки, достойно розвинувши ідеї Гумбольдта і Штейнтала. Він, як згадувалося, заклав основи слов'янської діалектології, розробляв питання етимології та семантики, морфології, акцентології, синтаксису і граматики української, російської та інших слов'янських мов. Потебня висунув учення про внутрішню форму слова; висунув теорію міфу; розробив оригінальні лінгвістичні підходи щодо структури міфу, структури образу, паралелізму стру-

ктури більших наративних форм і структури слова, взаємозв'язку мови і національної ідентичності.

Осмилюючи масштаб впливу Потебні на вітчизняну і світову мовознавчу думку, складно повірити, що учений прожив зовсім недовго — всього 56 років. Як завершення життя Сковороди збіглося в часі з кінцем XVIII ст., так кінець життя Потебні збігся з кінцем XIX ст. Наступне XX ст. для Харкова, України і світової гуманітаристики стало часом плідної діяльності іншого харків'янина — Юрія Володимировича Шевельова.

Наприкінці 1991 року, до 100 роковин з дня смерті (11.12.1891) свого земляка Олександра Потебні, в рік проголошення державної незалежності України Шевельов упорядкував і видав уже наступного року книгу статей і фрагментів робіт ученого «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація» зі своєю блискучою статтею-передмовою «Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця» [47]. У ній Шевельов детально аналізує основні наукові ідеї Потебні, розглядаючи їх у контексті історії пізнання Європи та Російської імперії. Шевельов широко залучає до аналізу не тільки тексти опублікованих праць Потебні, але й матеріали епістоляріїв, спогадів сучасників, біографічні дані та огляд історико-політичної ситуації Російської імперії. Уже з назв статті упорядника книги та вміщених тут робіт Потебні «Проблема денаціоналізації», «Язык и народность», «О национализме» ясно видно, наскільки важливою була тема української національної ідентичності для обох учених. Коментуючи ідеї Потебні щодо націоналізму і його зв'язку з проблемою збереження *народності / мови*, Шевельов зауважує: «Поміrkована і шляхетна теорія, готова ввібрати кожне не накинуте нововведення, віддзеркалює погляди високогуманні та сповнені терпимості» [47, с. 11]. Цей компліментарний (що у Шевельова є рідкістю, про кого б не йшлося) коментар ясно ілюструє суголосність позицій обох учених щодо значущості питань національності та її значущості для кожного із них.

Юрій Володимирович Шевельов належав до Харківської лінгвістичної школи, ширше — до харківської філологічної традиції і відчував цю свою належність, співвідносячи себе, як і Потебня, зі своїми попередниками. Зокрема, він писав: «Студентом Харківського університету я став майже сорок років по смерті Потебні, але пам'ять про нього була там ще свіжа, пошана до нього велика [49 (Т 1), с. 7]. Офіційно Шевельов був студентом і аспірантом Леоніда Арсенійовича Булаховського, йому викладали професори Харківської школи, серед яких в тому числі були учні або ж учні учнів Потебні — Олекса Ветухов, Микола Наконечний, Олександр Білецький. Булаховського Шевельов вважав своїм першим учителем у мовознавстві і високо цінував його роль у своєму науковому житті. Але за другого свого вчителя він вважав Василя Сімовича [50], у кого формально не навчався. Саме від нього Шевельов засвоїв основи новітньої фонології, яка зрештою стала для ученого провідною темою його майбутніх наукових шукань.

Оцінюючи свій шлях у науці в цілому, Шевельов писав:

*«Як науковець я пройшов довгий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику — моя дисертація про Тичину — через історію літературної мови, до синтакси і далі до граматичної і фонологічної структури мови в її історичному розвитку. Мало пройти добрий десяток років, поки я спромігся написати перші праці з історичної фонології (*Phonotema errans*, 1950) і морфології (монографія про український числівник, 1952) [49 (Т 1), с. 271].*

Свою теорію мовної генези слов'ян Шевельов виклав у фундаментальній роботі з фонології «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» (Heidelberg, 1964, 1965) (662 сторінки). Ця праця лишається квінтесенцією узагальнення Шевельовим знань багатьох поколінь його попередників у науці, а також його власних прагнень своїми інтелектуальними зусиллями створити непротирічну картину глотогенези слов'янства, в якій би місце української мови визначалося не політичними претензіями інших націй, а об'єктивним аналізом ґрунтовно досліджених фактів та висновками суто наукового характеру.

Галузь фонології під цим оглядом була найбільш перспективною з точки зору ученого. У своїх мемуарах він пояснював:

«Коли говорити про історичну фонологію, «героїв» історичної драми — фонем нормально буває максимум яких 50. Кількість їхніх комбінацій далеко більша, але не всі вони, математично можливі, є практично здійсненні. Тут, отже, є можливість охопити всі або майже всі факти й процеси. Можливість суб'єктивності тут, якщо говорити про свідомі перекручення, мінімальна. Ми наближаємося тут до точних наук [49, (Т 1), с. 271].

Свою працю Шевельов довів, що українська мова не є «молодшим пагоном» великої російської мови, який відгалузився щойно у XIV–XV столітті, а є мовою, яка постала в результаті процесів конвергенції східнослов'янських ембріональних діалектів, і початок її розвитку сягає VI–VII ст. Ця книга до сьогоднішнього дня є незамінною для вивчення слов'янської філології. За тих майже 60 років, що спливали з часу її публікації, не з'явилося ані її «удосконаленої версії», ані її «альтернативи».

Назагал Шевельов мав винятково уважне і вдячне ставлення до надбань науковців попередніх поколінь. Він досліджує творчість Сковороди, Потебні, Шевченка.¹ Значну увагу приділяє вивченню доробку та поверненню у науковий обіг імен і праць тих науковців, які були або недооцінені, або витіснені не маргінес наукового життя радянськими репресіями, або — поза кордони України, як сам Шевельов. В його працях проаналізовано,

¹ Див., наприклад: Шевельов Ю. 1998. Прологомена до вивчення мови та стилю Сковороди, Поза книжками і з книжок. Київ: Час, 393–436; Шевельов Ю. 1992. Українське мовне бароко: від Сковороди до Т. Г. Шевченка, Одесский университет. 14:2, 15:2; Шевельов Ю. 1941. Визначний діяч: До роковин смерті О. Потебні. (11.12.1891). Нова Україна. 25–26 грудня 1941. Ч. 13. С. 3–4, Шевельов Ю. 1992. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. Мовознавство. 2: 67–74; 3: 57–68; Шевельов Ю. 1991. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця [47].

зокрема, роботи Агатангела Кримського, Дмитра Чижевського, Олени Курило, Олекси Горбача, Костя Михальчука та багатьох інших [48, с. 309–332].

Теми, над якими працював учений, були позначені яскравою інновативністю. До них належать його соціолінгвістичні студії, які за радянського режиму, починаючи з 30-х років, всіляко гальмувалися, оскільки дослідження у цій ділянці потенційно могли суперечити радянській доктрині у сфері мовно-національного регулювання.

Шевельов досліджує розвиток української мови та мов національних меншин на питомих українських територіях, мову української діаспори¹, соціолекти різної міри герметичності, діалекти сучасного стану та у ретроспективі, вплив діалектних ідіомів на становлення літературної норми.

Всебічне вивчення явищ, якими характеризувалася мовна динаміка України у першій половині ХХ століття, викладено у книгах «Нарис сучасної української літературної мови», 1951, та «Українська мова у першій половині ХХ століття. Стан і статус (1900–1941)», 1987. З високим ступенем теоретичного узагальнення в них висвітлено розвиток української мови у соціо-політичному контексті. Примітно, що до кола досліджуваних явищ Шевельов включає і такі, що зазвичай лишалися поза увагою «високої філології» радянського штибу — арго, жаргони тощо². До речі, цей же підхід «неупередженості» у дослідженні мовних явищ для забезпечення його об'єктивності і повноцінності ми бачимо і у Потебні, який, розглядаючи взаємодію літературної мови і діалектів, також говорить про штучні «злодійські, прощацькі і тому подібні мови, зовсім незрозумілі для невтаємничених» [28, с. 134].

Шевельов підносить соціолінгвістичні студії на принципово інший щабель узагальнення, відновивши по можливості тяглість соціолінгвістичної думки, поєднавши академізм граматичного вивчення “нетипового” для високої філології мовного матеріалу із строгим статистичним, соціологічним, зрештою і філософським підходами. Саме в його роботах дослідження окремих (у тому числі й периферійних) мовних підсистем (як-от: таємні арго Одеси і Львова), соціальних змін та ідейних впливів поєднано у цілісну картину соціолінгвістичної динаміки України [2, с. 38].

За тематичним розмаїттям доробок Шевельова дорівнює творчості Потебні. До нього входять роботи із загального та слов'янського мовознавства, діалектології (включно з історичною), етимології, синтаксису, морфології, фонетики, лексикології, міжмовних впливів, мовної політики, мовної стандартизації. До сфери його наукових інтересів крім україністики належало багато інших ареальних студій — полоністики, богемістики, русистики, сербистики та ін.

Попри широту наукових зацікавлень Шевельова у нього, як і у Потебні, константою творчості була україноцентричність. Після публікації у 1964 році фундаментальної «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» за півтора десятиліття він створює і видає 1979 року

¹ Див., зокрема: Шерех Ю. Мова української еміграції в Німеччині (1945–1948). Сьогодні і минуле, Вісник українознавства. Рік третій. Нова серія . I-II: 38–45.

² Див., зокрема: Shevelov G. 1954. Ukrainische vantazh «Ladung, Frachtgut, Last» und das Problem der «Argo-Suffixe». Z. fur slav. Phil. Bd. XXIII, Hf. 1: 146–147. Учений також докладав чимало зусиль у цій царині, консультуючи відомого збирача та дослідника українського субстандарту Олекси Горбача.

«A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (808 сторінок), 1979, яка уже після його смерті 2002 року вийшла в українському перекладі під назвою «Історична фонологія української мови». У певному сенсі можна сказати, що ця праця була завершальним «лінгвістичним внеском» Шевельова як науковця, зробленим для фундації української ідентичності, для легітимізації української нації у сприйнятті світової спільноти, для емансипації національної самосвідомості українського народу.

Українська ідентичність Шевельова була результатом його власного свідомого вибору, якого впродовж життя він, однак, не міняв. Мовою сім'ї у нього була російська, і викладацьку діяльність він починав за його словами «під чаром російської літератури». Однак для світу і себе він став свідомим українцем, обравши українство як свою єдину ідентичність. Цілі Шевельова в науці значною мірою визначалися саме цим його вибором. Вертаючись до згаданого вище заклик сучасника Потебні Миколи Костомарова про необхідність написання наукової, філологічної роботи, яка б показувала самотність української мови, як про конечне завдання для досягнення української незалежності, не можна не побачити, що століття по тому саме ним керувався і Шевельов у своїх наукових шуканнях. Будучи за походженням українцем тільки частково, він повністю сприйняв український народ як свій, а його прагнення до незалежності як домінуючу своїх власних аспірацій. Бажання сформулювати і презентувати як українцям, так і неукраїнцям доказово непохитну теоретичну базу самоцінності і незалежності української мови, відтак і нації, було предметом його мрій і наукових зусиль. На останній сторінці мемуарів Шевельов емоційно пише, як довгі роки йому цього «бажалося», саме про це йому «мріялося, попри все мріялося, вірилося і на що **працювалося**» [49 (Т 2), с. 294], де б він не жив — в Україні, Європі чи Америці.

Саме Шевельов завершив лінгвістичне наукове обґрунтування самостійності української мови безпрецедентними для славістики працями. Як зазначалося, його «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic», охоплюючи всю слов'янську ойкумену¹, обґрунтовано окреслила в її межах рівноправне місце української серед інших слов'янських мов, чим було зроблено перший крок на шляху концептуального обґрунтування самостійності української мови. Другим, завершальним кроком у цьому напрямку було створення згаданої вище «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (1979). Ця робота не тільки представила українську як рівну серед рівних у слов'янському світі, вона вивела її на авангардні позиції серед інших слов'янських, оскільки решта народів цієї групи аналогічного фундаментального опрацювання «національної» фонології не мала.

Порівняння доробку Сковороди, Потебні і Шевельова дозволяє на їх бачення як певної інтелектуально-ідеологічної тягlosti, певної системи у її розвитку. Всі троє мислителів сформулювали такі світоглядні позиції, в яких *питоме*, *національне*, і *наднаціональне* об'єднувалися як елементи єдиної ціннісної системи винятково органічно. Слід підкреслити, що попри глибоко укорінену україноцентричність, кожен з них не був обмеже-

¹Підкреслимо, що йдеться про висунення теорії, яка стосувалася системи мовних змін слов'янського ареалу, населення якого станом на сьогодні складає приблизно чверть мільярда носіїв різних слов'янських мов.

ний у своєму творчому пошуку національними межами і бачив Україну як значиму частину світового цілого.

За тезою П'єра Бурдьє зазвичай держава формує ментальні структури і нав'язує «загальні принципи бачення і класифікації, тобто форми мислення», які «беруть участь у побудові того, що називається національною ідентичністю» [6, с. 125]. В Україні, історія якої позначена перервною державною традицією, цей процес формування ідентичності протікав якраз не завдяки, а всупереч діяльності панівним на її території державним структурам, які впродовж XVIII–XX століть за невеликими винятками не були національними.

Інтелектуальний доробок Сковороди, Потебні і Шевельова можна розглядати як противагу державному російському / радянському імперському тиску впродовж XVIII–XX ст. Про творчість кожного з них можна говорити як про вияв «несилуваної думки, розуміння, що відвойовує себе у всього того, що є нав'язливим та накинутим ззовні» [15, с. 75].

Належачи своєму часу, кожен з них творив у сучасних обставинах, мав свої пріоритети та інтелектуально-естетичні інструменти. Назагал правомірно асоціювати Сковороду з епохою бароко, Потебню — з романтизмом, а Шевельова — з модернізмом, хоча, підкреслю, було б неприпустимим спрощенням розглядати їхню творчість тільки в межах цих культурних течій. Втім, усі троє напевне належали до широко взятої доби Модерну, домінантою якої є «ідея єдності та взаємозумовленості розуму й свободи» [1, с. 128]. Їхнє безмежно вільне осмислення мови у культурно-когнітивних парадигмах свого часу породжувало ідеї, що за рівнем інновативності цей час випереджали. Тому їхні візії не завжди могли достатньо резонувати у сучасному їм суспільстві, але набували поширення і ставали плідними для багатьох (часто доволі різних) наукових ділянок у майбутньому.

Розглядаючи проблему «мислення епохами» в контексті теорії ментальності, етнічної чи національної ідентичності, Попович говорить про неминучість постання питання щодо «трансляції культурних форм на рівні особистої ментальності і персональної поведінки», питання про те, «звідки беруться у поодинокій особистості, життя, помисли і дії якої є лише зблиском на поверхні віковичного плину буття, ті приховані *колективні* мотивації, що визначають її *персональні* рішення?» [22, с. 7]. Автор доходить висновку, що трансляція мотивів і культурно цінних норм та прагнень від покоління до покоління не може бути поясненою поза межами розгляду групової, національної, ментальності (ідентичності) яка триває в часі. У контексті нашого дослідження саме такий ракурс бачення доробку Сковороди, Потебні і Шевельова дозволяє зрозуміти природу їхньої творчості і її значення для формування української ідентичності.

Лінгвоцентричність процесів українського націєтворення підкреслювалася науковцями не раз. Навіть ті з них, хто не поділяв тезу Шевельова про те, що «лінгвістичний рух породив український політичний рух» [57, с. 226–227], як це робить, зокрема, відомий російський історик Олексій Міллер, погоджуються з тим, що «мовне питання було центральним для українського національного руху у XIX столітті» [16, с. 80]. Отже лінгвоцентричність процесів націєтворення в Україні можна визнати іманентною їх характеристикою. На нашу думку, це яскраво показує, чому вектор поту-

жних інтелектуальних імпульсів, втілених у творчості Сковороди, Потебні і Шевельова і вектор націєтворчих процесів України збігаються у просторі Слобожанщини. Стає зрозумілішим, як колективні мотивації до націєтворення (тобто — «персоніфікації групи») оприявнюються у персональній діяльності кожного з них. І сама ця діяльність набирає характеристик не просто щасливої для України «історичної випадковості», а бачиться як закономірний результат процесу становлення нації через актуальний інтелектуальний інструментарій у просторі, який асоціювався зі *свободою* де рівень несвободи був порівняно меншим. Шевельов називав Харків Потебні «глухою провінцією великої імперії», яка висотувала на користь центру майже всі культурні та інтелектуальні сили. Але цей же похмурий образ Харкова мав і зворотний світлий бік — імперська пильність та імперський гніт були тут слабшими.

Висновки

Здійснене дослідження процесів розвитку лінгвістичної думки у просторі Харкова, представлену в доробку Сковороди, Потебні і Шевельова, дозволяє говорити про її континуальність протягом XVIII, XIX та XX століть. Зміст та інновативність мовноорієнтованих поглядів мислителів з усіма підставами можна розглядати як такі, що є функцією порівняно вищого рівня свободи як сутнісної характеристики культурно-історичного ландшафту Харкова і Слобожанщини. Поруч із свободою думки як наріжні властивості творчості цих мислителів слід також виділити антропоцентричність, людиномірність, україноцентричність та універсальність їхнього мислення.

Взяті як тяглість мовноорієнтовані погляди Сковороди, Потебні і Шевельова становлять для України певну систему, константу формування самоусвідомлення її ідентичності протягом XVIII–XX ст. Саме їхнє осмислення Слова, їхня лінгвістична думка утворили ту інтелектуальну вертикаль, довкола якої розгорталася становлення сучасної (не обов'язково зразково-ідеальної), втім питомої української національної ідентичності. Траєкторія інтелектуального розвитку України, втілена у творчих зусиллях цих мислителів, прокреслила шлях формування національного самоусвідомлення українців, що зрештою спричинилося до емансипації України у духовній, культурній, політичній сферах та набуття нею статусу незалежної державної нації у 1991 році. Інтелектуальна творчість Сковороди, Потебні і Шевельова, безумовно самоцінна, мала і більше значення — вона була і усвідомлювалася ними як частина процесу «творення народу».

Література

- [1] Андрос Є. І. 2005. Проблема свободи у контексті раціоналізації людського буття. *Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи*. Київ : Наукова думка. С.127- 174.
- [2] Березовенко А. В. 2011. Вплив наукових погляді Юрія Шевельова на формування української національної ідентичності та державності. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф.Кураса*, 2 (64): 324–339.

- [3] Бацевич Ф.І. 2008. Філософія мови в XVIII ст. Лінгвофілософська концепція Г.Сковороди. *Історія лінгвофілософських учень : підручник*. Київ : ВЦ «Академія». С. 191–195.
- [4] Белий А. 1910. «Мысль и язык.» (Философия языка А. А. Потебни). *Логос*. № 2. С. 240–258. <https://crecleco.seriot.ch/textes/Belyj10.html>
- [5] Бурдьё П. 2005. О производстве и воспроизводстве легитимного языка. *Отечественные записки*. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-o-proizvodstve-i-voosproizvodstve-legitimnogo-jazyka#t14>
- [6] Бурдьё П. 1999. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. (*S/L'98*) *Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук*. Москва: Институт экспериментальной социологии, С-Петербург : Алетейя. С. 125–166.
- [7] Бурдьё П. 1993. Социология политики. Москва: Socio-Logos.
- [8] Гаспаров Б. 1996. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Москва : «Новое литературное обозрение».
- [9] Глива, Є. 2006. Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди. Київ : Вид-во ТОВ «КММ».
- [10] Гнатюк Л. 2010. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ : ВПЦ «Київський університет».
- [11] Гумбольдт В. 1985. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс.
- [12] Кілька записок М.Костомарова з 1859–1870-х років. 1929. *Україна*. № 11–12 С. 70. (За: А. Миллер. 2000. «Украинский вопрос» в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя. С. 80.
- [13] Ковалинський М. 1886. Житіє Сковороди, описанное другом его, М. И. Ковалинским. *Киевская старина*, № 9. С. 103–150. URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1886/pdf/kievskaya-starina-1886-9-B-\(1882-1929\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1886/pdf/kievskaya-starina-1886-9-B-(1882-1929).pdf)
- [14] Лисиченко Т.Ю. 2015. Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду. *Лінгвістичні дослідження*. № 40. С. 171–179.
- [15] Лютий Т.В. 2005. Свобода і розум. *Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи*. Київ : Наукова думка. С. 71–84.
- [16] Миллер А. 2000. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб. : Алетейя.
- [17] Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: колективна монографія. 2014. / За заг. ред. акад. І.Ф.Прокопенка. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.
- [18] Німчук В.В. 1985. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. Київ. С. 155–198.
- [19] Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження) : біобібліогр. покажч. 2005. / Уклад.: В. Ю. Франчук, Ф. Х. Широкоград, Ю. Ю. Полякова; вступ. ст.: Ф. Х. Широкоград; наук. ред.: Ф. Х. Широкоград; бібліогр. ред.: С. Б. Глибицька. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
- [20] Петренко В. Ф. 1997. Психосемантический анализ динамики общественного сознания (на материале политического менталитета). Смоленск: Изд-во СГУ.
- [21] Півторак Г. 2011. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. *Мовознавство*. № 3. С. 78–83.

- [22] Попович М. В. 2006. Що таке ментальність. *Проблеми теорії ментальності* / за ред. М. В. Поповича. Київ : Наукова думка. С. 3–28.
- [23] Попович М. В. 1998. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕк».
- [24] Потебня О. О. 1992. Автобіографія Александра Потебни. *Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти* / Упоряд. Ю. В. Шевельов). Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. С. 49–50.
- [25] Потебня А. А. 1989. Из записок по теории словесности. Фрагменты. А. А. Потебня. *Слово и миф*. Москва : Правда, 1989. С. 236–282.
- [26] Потебня А. А. 2012. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. Москва : КРАСАНД.
- [27] Потебня А. А. 1989. Мысль и язык. А. А. Потебня. *Слово и миф*. Москва : Правда. С. 17–200.
- [28] Потебня О. О. 1992. Общий литературный язык и местные наречия. *Мова – Національність – Денаціоналізація. Статті і фрагменти* / Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова. Нью-Йорк : УВАН. С. 123–137.
- [29] Потебня О. О. 1992. О национализме. *Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти*. / Упоряд. Ю. В. Шевельов. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. С. 117–121.
- [30] Потебня О. О. 1992. Язык и народность. *Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти*. / Упоряд. Ю. В. Шевельов. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. С. 77–114.
- [31] Проскурін І. 2018. Лінгвофілософія Григорія Сковороди. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. № 7. С. 39–44.
- [32] Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А. А. Потебней; Буквар / Вст. ст. В. Гаврыша. *Киевская Старина. Приложение*. Август 1899. С. 1–12. (За: Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Біобібліогр. покажчик. 2005. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Центральна наукова бібліотека). <http://surl.li/sszop>
- [33] Сковорода Г. С. 1973. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирьчь икона Алквіадская [израилский змий]. *Григорій Сковорода/Повне зібрання творів : у 2-х т.* Т. 2. Київ : Наукова думка. С. 6–31.
- [34] Сковорода Г. С. 1973. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе. *Григорій Сковорода Повне зібрання творів : у 2-х т.* Т. 2. Київ : Наукова думка. С. 154–200.
- [35] Сковорода Г. С. 1973. Потоп зміїн. *Григорій Сковорода/Повне зібрання творів : у 2-х т.* Т. 2. Київ : Наукова думка. С. 135–171
- [36] Стратій Я. 2002. Києво-Могилянська академія. *Філософський енциклопедичний словник* / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ : Абрис. С. 280.
- [37] Ушкалов Л. 2009. Національні світи слобідської літератури. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. збірник наукових статей*. № 20. С. 87–96. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16552/09Ushkalov.pdf?sequence=1>

- [38] Ушкалов Л. 2004. Передмова. Дмитро Чижевський та його книга про філософію Сковороди. *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту і передне слово Л.Ушкалова*. Харків : Прапор. С. 3–22.
- [39] Ушкалов Л. 2011. Передне слово. *Сковорода Григорій*. (Повна академічна збірка творів) / Л. Ушкалов (ред.). Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан; В-во Канадського Ін-ту Українських Студій. С. 3–48.
- [40] Ушкалов Л. 2016. Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. № 74. С. 7–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhlFL_2016_74_3
- [41] Ушкалов Л. 2015. Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха. *Національна спілка письменників України. Харківська обласна організація*. (17 липня 2015). URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3853>.
- [42] Філософська думка в Україні : бібліографічний словник. Київ : 2002. С. 178–179.
- [43] Франко І. 1981. Із секретів поетичної творчості. *І. Франко. Зібрання творів: у 50-ти томах. (Літературно-критичні праці, 1897 – 1899)*. Т. 31. Київ : Наукова думка. С. 45–119.
- [44] Хомский Н. 2005. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли / Пер. с англ. и предисл. Б. П. Нарумова. Москва : КомКнига. (История лингвофилософской мысли).
- [45] Чижевський Д. 1992. Григорій Сковорода. *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Вид-во «Оріє» при УКСП «Кобза».
- [46] Шевельов Ю., Кислиця Д. 1947. Граматика української мови : посібник для гімназії. Мюнхен: Українська трибуна. Част. II: Синтакса. (За: Юрій Володимирович Шевельов (Шерех) : Матеріали до бібліографії. 1998 / Упоряд.: А. Даниленко, Л. Чабан. Нью-Йорк : УВАН.
- [47] Шевельов Ю. 1992. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Перекл. з англ. О. Соловей. *О. Потебня. Мова — Національність — Денаціоналізація. Статті і фрагменти / Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова*. Нью-Йорк : УВАН. С. 7–46.
- [48] Шевельов Ю. 1962. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. *Записки НТШ. Пр. істор.-філос. Секції. Т. CLXXIII : 36. на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко*. Париж; Чикаго. С. 309–332.
- [49] Шевельов Ю. (Юрій Шерех). 2001. Я — мене — мені... (і довкруги). Спогади : у 2-х томах. Т. 1, Т. 2. Харків — Нью Йорк : М. П. Коць.
- [50] Шевельов Ю. 1991, 1992. Життя і праця Василя Сімовича (Перекл. з англ. Р. Дяченко). *Слово*. № 23. С. 6–7; 1: 6–7; 2: 67.
- [51] Bilaniuk P. V. T. 1994. A Note on the Character, Orthodoxy, and Significance of Skovoroda's Thought. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Eds. Marshall, R. H., Bird, T. Edmonton-Toronto: T. E.: CIUS*. P. 251–274.
- [52] Chyzhevs'kyj D. 1994. Life and Thought of Skovoroda. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles. Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Eds. Marshall, R. H., Bird, T.*. pp. 251–

274. Edmonton-Toronto: Т.Е.: CIUS. [Оригінальний текст: Dmitrij Tschizevskij. 1974. *Skovoroda: Dichter, Denker, Mistiker*. Munich : Fink. P. 9–73].
- [53] Fizer J. 1986. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. A Metacritical Inquiry. Harvard University Press: HURI.
- [54] Lakoff G. 1976. Toward Generative Semantics. *Syntax and Semantics*. New York, San Francisco, London: Academic Press Inc. 7. P. 43–61.
- [55] Osgood C. E. 1962. Studies on the generality of affective meaning systems. *American Psychologist*, 17(1): 10–28. URL: <https://doi.org/10.1037/h0045146>
- [56] Raeff M. 1994. Foreword. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthropology of Critical Articles. Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles*. (Eds. Marshall, R. H., Bird, T.). Edmonton-Toronto : Т.Е.: CIUS: xi-xv.
- [57] Shevelov G. Y. 1981. Evolution of the Ukrainian Literary Language. *Rethinking Ukrainian History* (Ed. I. L. Rudnytsky). Edmonton: CIUS. P. 226–227.

References

- [1] Andros Ye.I. 2005. Problema svobody u konteksti ratsionalizatsii ljudskoho buttia. *Liudyna v tsyvilizatsii KhKhI stolittia: problema svobody*. Kyiv : Naukova dumka S. 127–174.
- [2] Berezovenko A. V. 2011. Vplyv naukovykh pohliadi Yurii Shevelova na formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti ta derzhavnosti. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*. № 2 (64). S. 324–339.
- [3] Batevych F. I. 2008. Filozofia movy v XVIII st. Linhvofilosofska kontseptsiia H. Skovorody. *Istoriia linhvofilosofskykh uchen : pidruchnyk*. Kyiv: VTS «Akademiia». S. 191–195.
- [4] Bielyi A. 1910. «Mysl i yazyk.» (Filozofyia yazyka A. A. Potebni). *Lohos*. 2. S. 240–258. <https://creleco.seriot.ch/textes/Belyj10.html>
- [5] Burde P. 2005. O proizvodstve y vosproizvodstve legitimnogo yazyka. *Otechestvennye zapisky*, 2. <http://bourdieu.name/content/burde-o-proizvodstve-i-vosproizvodstve-legitimnogo-jazyka#t14>.
- [6] Burde P. 1999. Dukh gosudarstva: genesis i struktura biurokraticeskogo polia. (S/L98) *Poetika y politika*. Almanakh Rossyisko-frantsuzskogo tsentra sotsyologii i filozofii instituta sotsiologii Rossiyskoi akademii nauk. Moskva : Institut eksperimentalnoi sotsiologii, S-Peterburh : Aleteiia. S. 125–166.
- [7] Burde P. 1993. Sotsyologiya politiki. Moskva : Socio-Logos.
- [8] Gasparov B. 1996. Yazyk, pamiat, obraz. Lingvistika yazykovogo sushchestvovaniya. Moskva : «Novoe literaturnoe obozrenie».
- [9] Hlyva, Ye. 2006. Ontolohichniy obraz liudyny v tvorchosti Hryhoriia Skovorody. Kyiv: Vyd-vo TOV «KMM».
- [10] Hnatiuk L. 2010. Movnyi fenomen Hryhoriia Skovorody v konteksti staroukrainskoi knyzhnoi tradytsii. Kyiv : VPTs «Kyivskiy universytet».
- [11] Humboldt V. 1985. Yazyk i filozofia kultury. Moskva : Prohress.

- [12] Kilka zapysok M.Kostomarovy z 1859 — 1870-tykh rokiv. 1929. *Ukraina*. №11–12. S. 70. (Za: A. Myller. 2000. «Ukraynskyi vopros» v polytyke vlastei y v russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraia polovyna XIX v.). SPb. : Aleteia : 80).
- [13] Kovalynskiy M. 1886. Zhytjie Skovorody, opysannoe druhom eho, M. Y. Kovalynskym. *Kyevskaia starina*. №9. S. 103-150. URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1886/pdf/kyevskaya-starina-1886-9-B-\(1882-1929\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1886/pdf/kyevskaya-starina-1886-9-B-(1882-1929).pdf)
- [14] Lysyuchenko T. Yu. 2015. Kharkivski linhvistychni tradytsii v konteksti suchasnoho natsionalnoho ta svitovoho movoznavchoho dosvidu. *Linhvistychni doslidzhennia*. №40. S. 171–179.
- [15] Liutyi T. V. 2005. Svoboda i rozum. Liudyna v tsyvilizatsii KhKhI stolittia: problema svobody. Kyiv : Naukova dumka. S. 71–84.
- [16] Myller A. 2000. «Ukraynskyi vopros» v polytyke vlastei y russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraia polovyna KhIKh v.). SPb. : Aleteia.
- [17] Naukovi shkoly Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H S. Skovorody: kolektyvna monohrafiia. 2014. /Za zah. red. akad. I. F. Prokopenka. Kharkiv : KhNPU im. H S. Skovorody.
- [18] Nimchuk V. V. 1985. Movoznavstvo na Ukraini v XIV-XVII st. Kyiv. S. 155–198.
- [19] Oleksandr Opanasovych Potebnia: (Do 170-rychchia z dnia narodzhennia): Biobibliohr. pokazhch. 2005. /Uklad.: V. Yu. Franchuk, F. Kh. Shyrokorad, Yu. Yu. Poliakova; vstup. st.: F. Kh. Shyrokorad; nauk. red.: F. Kh. Shyrokorad; bibliohr. red.: S. B. Hlybytska. Kharkiv : KhNU im. V. N. Karazina.
- [20] Petrenko V. F. 1997. Psykhosemantycheskyi analiz dynamyky obshchestvennoho soznannya (na materyale polytycheskoho mentalyeta). Smolensk : Yzd-vo SHU.
- [21] Pivtorak H. 2011. Hnatiuk L. P. Movnyi fenomen Hryhoriia Skovorody v konteksti staroukrainskoi knyzhnoi tradytsii. *Movoznavstvo*. №3. S. 78–83.
- [22] Popovych M. V. 2006. Shcho take mentalnist. *Problemy teorii mentalnosti*. /za red. M. V. Popovycha. Kyiv : Naukova dumka. S. 3–28.
- [23] Popovych M. V. 1998. Narys istorii kultury Ukrainy. Kyiv : «ArtEk».
- [24] Potebnia O. O. 1992. Avtobyohrafiia Aleksandra Potebny. Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia. Statti i frahmenty / Uporiad. Yu. V. Shevelov). Niu York : Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. S. 49–50.
- [25] Potebnia A. A. 1989. Yz zapysok po teoryi slovesnosti. Frahmenty. A. A. Potebnia. Slovo y myf. Moskva: Pravda, 1989. S. 236–282.
- [26] Potebnia A. A. 2012. Yz lektsyi po teoryi slovesnosti: Basnia. Poslovytsa. Pohovorka. Moskva : KRASAND.
- [27] Potebnia A. A. 1989. Mysl y yazyk. A. A. Potebnia, A. A. *Slovo y myf*. Moskva : Pravda. S. 17–200.
- [28] Potebnia O. O. 1992. Obshchyi lyteraturnyi yazyk y mestnye narechiya. Mova — Natsionalnist — Denatsionalizatsiia. Statti i frahmenty / Uporiadkuvannia i vstupna stattia Yurii Shevelova. Niu-York: UVAN. S. 123–137.
- [29] Potebnia O. O. 1992. O natsyonalizme. *Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia. Statti i frahmenty*. / Uporiad. Yu. V. Shevelov. Niu York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. S. 117–121.
- [30] Potebnia O. O. 1992. Yazyk y narodnost. Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia. Statti i frahmenty. / Uporiad. Yu. V. Shevelov. Niu York : Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA S. 77–114.

- [31] Proskurin I. 2018. Linhvofilosofia Hryhoriia Skovorody. Teoretychni y prykladni problemy suchasnoi filolohii. № 7. S. 39–44.
- [32] Rukovodstvo k obucheniiu hramote, sostavlennoe dlia malorusskykh voskresnykh shkol A. A. Potebnei; *Bukvar / Vst. st. V. Havrysha, Kyevskaia Staryna. Prylozhenye. Avhust 1899. S. 1–12. (Za: Oleksandr Opanasovych Potebnia: (Do 170-richchia z dnia narodzhennia): Biobibliohr. pokazhchyk. 2005. Kharkiv: KhNU im.V. N. Karazina, Tsentralna naukova biblioteka). URL: <http://surl.li/sszop>*
- [33] Skovoroda H S. 1973. Knyzhechka, nazываемаia Silenus Alcibiadis, syrčh ykona Alkiviadskaia [yzyrlyski zmyi]. *Hryhorii Skovoroda Povne zibrannia tvoriv: U 2-kh t. T. 2. Kyiv : Naukova dumka. S. 6–31.*
- [34] Skovoroda H S. 1973. Narkiss. Razghlahol o tom: uznai sebe. *Hryhorii Skovoroda Povne zibrannia tvoriv: U 2-kh t. T.1. Kyiv : Naukova dumka. S. 154–200.*
- [35] Skovoroda H S. 1973. Potop zmiin. *Hryhorii Skovoroda Povne zibrannia tvoriv : u 2-kh t. T. 2. Kyiv : Naukova dumka. S. 135–171.*
- [36] Stratii Ya. 2002. Kyievo-Mohylianska akademiia. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk / Instytut filosofii im. H.S.Skovorody NAN Ukrainy. Kyiv : Abrys. 280 s.
- [37] Ushkalov L. 2009. Natsionalni svity slobidskoi literatury. *Aktualni problemy slov'ianskoi filolohii. Seriia: Linhvistyka i literaturoznavstvo: Mizhvuz. zbiryk naukovykh statei. 20. S. 87–96. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16552/09Ushkalov.pdf?sequence=1>*
- [38] Ushkalov L. 2004. Peredmova. Dmytro Chyzhevskiy ta yoho knyha pro filosofiiu Skovorody. *Chyzhevskiy D. Filosofia H. S. Skovorody / Pidhotovka tekstu i perednie slovo L.Ushkalova. Kharkiv : Prapor. S. 3–22.*
- [39] Ushkalov L. 2011. Perednie slovo. *Skovoroda Hryhorii. (Povna akademična zbirka tvoriv) /L. Ushkalov (red.). Kharkiv–Edmonton–Toronto : Maidan; V-vo Kanadskoho In-tu Ukrainskykh Studii. S. 3–48.*
- [40] Ushkalov L. 2016. Potebnia i Skovoroda: lovytva nevlvnoho ptakha. *Visnyk Khakivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Filolohiia. № 74. S. 7–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhfIL_2016_74_3*
- [41] Ushkalov L. 2015. Potebnia i Skovoroda: lovytva nevlvnoho ptakha. Natsionalna spilka pysmennykiv Ukrainy. Kharkivska oblasna orhanizatsiia. (17 lypnia 2015). URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3853>.
- [42] Filosofska dumka v Ukraini. 2002. Bibliohrafichnyi slovnyk. Kyiv. S. 178–179.
- [43] Franko I. 1981. Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti. *I.Franko. Zibrannia tvoriv: u 50-ty tomakh. (Literaturno-krytychni pratsi, 1897 — 1899). T. 31. Kyiv : Naukova dumka. S. 45–119.*
- [44] Khomskiy N. 2005. Kartezianskaia lingvistika. Glava iz istorii ratsionalisticheskoi mysli. /Per. s angl. y predisl. B. P. Narumova. Moskva : KomKniga. (Istoriya lingvofilosofskoi mysli).
- [45] Chyzhevskiy D. 1992. Hryhorii Skovoroda. Narysy z istorii filosofii na Ukraini. Kyiv : Vyd-vo «Orii» pry UKSP «Kobza».
- [46] Shevelov Yu., Kyslytsia D. 1947. Hramatyka ukrainskoi movy: Posibnyk dlia himnazii. Miunkhen: Ukrainska trybuna. Chast. II: Syntaksa. (Za:

- Yurii Volodymyrovych Shevelov (Sherekh): Materialy do bibliografii. 1998 / Uporiad.: A.Danylenko, L.Chaban. Niu-Iork : UVAN.
- [47] Shevelov Yu. 1992. Oleksander Potebnia i ukrainske pytannia. Sproba rekonstruktsii tsilisnoho obrazu naukovtsia / Perekl. z anhl. O.Solovei. O.Potebnia. *Mova — Natsionalnist — Denatsionalizatsiia. Statti i frahmenty* / Uporiadkuvannia i vstupna stattia Yuriiia Shevelova. Niu-Iork: UVAN S. 7–46.
- [48] Shevelov Yu. 1962. Pokolinnia dvadtsiatykh rokiv v ukrainskomu movoznavstvi. *Zap. NTSh. Pr. istor.-filos. Sektsii. T. CLXXIII* : Zb. na poshanu ukrainskykh uchenykh, znyshchenykh bolshevytskoiu Moskovoiu / Red. Mariia Ovcharenko. Paryzh; Chikago. S. 309–332.
- [49] Shevelov Yu. (Iurii Sherekh). 2001. Ya — mene — meni... (i dovkruchy). Spohady. U 2-kh tomakh. T 1, T 2. Kharkiv — New York : M. P.Kots.
- [50] Shevelov Yu. 1991, 1992. Zhyttia i pratsia Vasylia Simovycha (Perekl. z anhl. R.Diachenko). *Slovo*. 23. S. 6–7; 1: 6–7; 2: 67.
- [51] Bilaniuk P. B. T. 1994. A Note on the Character, Orthodoxy, and Significance of Skovoroda's Thought. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles*. /Eds. Marshall, R. H., Bird, T. Edmonton-Toronto: T. E.: CIUS S. 251–274.
- [52] Chyzhevs'kyj D. 1994. Life and Thought of Skovoroda. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles. Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles* / Eds. Marshall, R. H., Bird, T.). P. 251–274. Edmonton-Toronto: T. E.: CIUS. [Оригінальний текст: Dmitrij Tschizhevskij. 1974. *Skovoroda: Dichter, Denker, Mistiker*. Munich: Fink. S. 9–73].
- [53] Fizer J. (1986). Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. A Metacritical Inquiry. Harvard University Press : HURI.
- [54] Lakoff G. 1976. Toward Generative Semantics. *Syntax and Semantics*. New York, San Francisco, London: Academic Press Inc. 7. P. 43–61.
- [55] Osgood C. E. 1962. Studies on the generality of affective meaning systems. *American Psychologist*, 17(1): 10–28. URL: <https://doi.org/10.1037/h0045146>
- [56] Raef M. 1994. Foreword. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthropology of Critical Articles. Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles*. (Eds. Marshall, R. H., Bird, T.). Edmonton-Toronto : T. E.: CIUS: xi-xv.
- [57] Shevelov G. Y. 1981. Evolution of the Ukrainian Literary Language. *Rethinking Ukrainian History* (Ed. I. L. Rudnytsky). (P. 226–227), Edmonton: CIUS.